РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.346.32-053.6

ШКІЛЬНА МОЛОДЬ УКРАЇНСЬКОГО ПОГРАНИЧЧЯ: ПЕРСПЕКТИВИ ТА РИЗИКИ РЕАЛІЗАЦІЇ ЖИТТЄВИХ СТРАТЕГІЙ

Сокурянська Людмила Георгіївна – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології Харківського національного університету імені В.Н.Каразіна

Щудло Світлана Андріївна – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

У статті на базі матеріалів міжнародного соціологічного дослідження «Молодь на пограниччях Центральної та Східної Європи» здійснюється порівняльний аналіз перспектив та ризиків реалізації життєвих стратегій випускників шкіл східного та західного погранич України, а також Польщі та Угорщини. Автори розглядають життєву стратегію як своєрідну соціальну, культурну і особистісну проекцію індивіда на своє власне майбутнє. На основі емпіричних даних доводиться, що суттєвих відмінностей між молоддю Львівщини та Харківщини не спостерігається, лідируючою цінністю залишається сім'я, високою є значимість самореалізаційних цінностей. Домінуючу позицію у життєвих стратегіях молоді посідає здобуття вищої освіти. Показники орієнтації української молоді на продовження навчання у вищій школі суттєво перевищують аналогічні дані щодо польської молоді, що може мати як свої переваги, так і суттєві ризики для України. Виявлено досить високі оцінки молоді своїх шансів щодо реалізації життєвих планів.

Ключові слова: молодь, пограниччя, життєві стратегії, ціннісні орієнтації, життєві плани.

В статье на основе материалов международного социологического исследования «Молодежь на пограничьях Центральной и Восточной Европы» осуществляется сравнительный анализ перспектив и рисков реализации жизненных стратегий выпускников школ восточного и западного пограничья Украины, а также Польши и Венгрии. Авторы рассматривают жизненную стратегию как своеобразную социальную, культурную и личностную проекцию индивида на свое собственное будущее. На основе эмпирических данных доказывается, что существенных различий между молодежью Львовщины и Харьковщины не наблюдается, лидирующей ценностью остается семья, также высокой является значимость ценностей самореализации. Доминирующую позицию в жизненных стратегиях молодежи занимает получение высшего образования. Показатели ориентации украинской молодежи на продолжение обучения в высшей школе существенно превышают аналогичные данные относительно польской молодежи, что может иметь как преимущества, так и существенные риски для Украины. Выявлены достаточно высокие оценки молодежи своих шансов относительно реализации жизненных планов.

Ключевые слова: молодежь, пограничье, жизненные стратегии, ценностные ориентации, жизненные планы.

The authors of this article examine the prospects and risks of the life strategies of school youth. The authors conduct a comparative analysis of school leavers of Eastern and Western borderlands of Ukraine, Poland and Hungary. The empirical basis of this paper implies the results of original international sociological project «Youth in the Borderlads of Central and Eastern Europe». This research is an attempt to answer the question concerning functioning of youth in peripheral locations, which impose limits connected with their life chances. Sociological research was conducted in April-June 2015 among the high school graduates of Ukraine's, Poland's and Hungary's borderlands. In the theory authors rely on the I. Wallerstein's World - systems theory, and in particular authors consider borderlands as periphery in the «centre – periphery» system. Life strategies are viewed as a system of longitude objectives of a person / social group, as well as their motifs and values. Therefore, life strategy is a social, cultural and personal projection of the individual / group in the future. This analysis will answer to the question: whether the modern youth is a factor for modernization and development of borderlands or, vice versa, a factor for transforming borderlines into periphery. The conducted comparative analysis showed similarities in youth's life strategies of Lviv and Kharkiv regions. The research outcomes demonstrated high importance attached to education by the youth of Eastern and Western boderlands of Ukraine. Education is viewed as both terminal and instrumental values. Nevertheless, some differences between borderlands of Ukraine and Poland occur as well. Ukrainian young people tend to be more than others determined to get higher education. This trend has many risks for youth and for society.

Keywords: youth, borderland, life strategies, value orientations, life plans.

© Сокурянська Л. Г., 2017
© Щудло С. А., 2017

Рухливість та невизначеність соціальних процесів, військовий конфлікт на сході країни, політична та економічна нестабільність, перманентні реформи освітньої сфери, зростання міграційних потоків суттєво ускладнюють життєве самовизначення сучасної молоді та негативно впливають на її соціалізацію. У такій ситуації виникає нагальна потреба здійснення наукового аналізу життєвих стратегій молоді.

Ще одним важливим аргументом актуалізації вивчення життєвих стратегій молоді є важливість цієї інформації для прогнозування тенденцій суспільних змін та темпів модернізації суспільства, оскільки саме молодь постає своєрідним соціальним барометром. Реалізація ціннісних орієнтацій та життєвих стратегій молоді детермінує суспільний розвиток, пришвидшуючи або, навпаки, гальмуючи його.

У нашому дослідженні ми зосередимо увагу на когортах молоді, які знаходяться на етапі завершення середньої освіти та визначаються зі своїм майбутнім. При цьому у фокусі нашої уваги є молоді люди, які мешкають на пограничних територіях України – західному та східному. Звернення уваги до простору пограниччя пояснюється відмінним від решти територій держави економічним, соціальним та культурним потенціалом, що визначає життєві шанси молоді. З одного боку, відповідно до теорії світ-системного аналізу І. Валлерстайна [1], згідно якої соціальний простір структурується у координатах центр-напівпериферія-периферія, ми можемо розглядати пограниччя як периферійний регіон в територіальному, економічному та культурному аспектах стосовно центру. З іншого боку, західні території, що максимально наближені до країн Шенгенської зони та Євросоюзу, відкривають нові можливості для мешканців цих територій. Водночас надзвичайно важливим є вивчення і пограниччя східних територій України, які межують з Росією, є дотичними до зони конфлікту, стикаються з новими суспільними викликами. Пограничний статус зумовлює як низку соціальних ризиків і для самого регіону, і для соціальних груп, які тут проживають, насамперед молоді, так і більш високі шанси для її самореалізації.

Метою нашої статті є виявлення та порівняльний аналіз життєвих стратегій випускників шкіл західного та східного пограниччя України, а також їхніх ровесників на пограниччях Польщі та Угорщини.

Звернення уваги до молодіжної когорти пограничної території зумовлюється нашим науковим припущенням стосовно того, що на периферії, якими є прикордонні території, суспільні зміни проявляються інакше, аніж у центрі країни. Пограничний простір є особливим, оскільки є територією, яка зближує народи, держави та цивілізації, де відбувається культурна дифузія, обмін та взаємопроникнення культур. На наш погляд, включеність у цей простір суттєво впливає на світоглядні позиції особистості, насамперед, молодої.

Американський дослідник Р. Флорида доводив, що розвиток регіону залежить від наявності креативної верстви [2], якою є, на думку К. Маннхейма, саме молодь [3] Спираючись на значний емпіричний матеріал, Р. Флорида доводив, що основою регіонального розвитку є людський капітал, вибудований на освіті. Іншими словами, розвиваються ті регіони, де є добре освічена молодь, яка має високий рівень очікувань та значну мотивацію до досягнень. Погоджуючись з таким твердженням, зазначимо, що молодь є головним суб'єктом регіонального розвитку: її професійні плани дають змогу окреслити траєкторію змін та діагностувати ймовірні небезпеки та проблеми, які можуть спіткати той чи інший регіон у майбутньому. Звідси – наше зацікавлення тим, чи сприятиме реалізація життєвих стратегій молоді пограниччя розвитку території її проживання, чи зможе надати пограниччю нових вимірів, підвищить його статус, чи, навпаки, поглибить його периферійність через брак у молоді шансів здійснити свої життєві плани на Батьківщині. Відповідаючи на ці запитання, перш за все звернемось до аналізу одного з головних понять нашого дослідження – «життєва стратегія».

У контексті соціологічного знання існує безліч дефініцій цього поняття. Воно визначається і як система взаємопов'язаних та узагальнених цілей, які ставить перед собою особистість (або соціальна група) на порівняно тривалий період життя, що включає в себе мотиви діяльності особистості (соціальної групи) і спирається на стійке ядро ціннісних орієнтацій [4], і як символічно опосередковані орієнтири і пріоритети особистості, що реалізуються в її поведінці [5]; і «як схема перспективного орієнтування особистості у своєму життєвому світі, що включає в себе свідомісні і поведінкові характеристики, які необхідні і достатні для формування і реалізації майбутнього життя», і «як стійка система перспективних орієнтацій людини щодо свого індивідуального життя, локалізованих у свідомості особистості, яка здатна трансформуватися в систему її поведінкової готовності та активності» [6, с. 183].

Як вважає К. А. Абульханова-Славська, «стратегія життя відображається у способах зміни, перетворення умов, життєвих ситуацій, відповідно до цінностей особистості» [7, с. 67].

Ціннісна зумовленість стратегічного вибору (чи то професійного – «ким бути?», чи то морального – «яким бути?») підкреслюється багатьма сучасними соціологами (див., напр.: [8, с. 8]). Цінності лежать в основі рішень, які приймає особистість у ситуаціях соціального вибору, при формуванні внутрішньої програми її дій як у повсякденних, так і в критичних ситуаціях.

Відомий український соціолог Є. І. Головаха включає до життєвої стратегії кілька елементів. «Ціннісні орієнтації, життєві цілі і плани, – пише він, – складають ядро життєвої перспективи, без якого особистість втрачає свою основну функцію – регуляторну» [9, с. 267].

Російські дослідники Л. Г. Костюченко та Ю. М. Резник виділяють такі елементи в структурі життєвої стратегії особистості: сприйняття майбутнього; установки на формування майбутнього; загальні стратегічні орієнтації; ціннісно-нормативні уявлення про майбутнє життя; стратегічні інтереси і цілі;

стратегічні рішення і здібності; технології і процедури стратегічної дії; стратегічна поведінка (поведінкові акти і ролі); рефлексивно-контрольні механізми стратегічного орієнтування [6, с. 209].

Життєва стратегія одночасно є особистісним, соціальним і культурним явищем. У зв'язку з цим найважливішою особливістю соціологічного вивчення життєвих стратегій є їхній аналіз як соціокультурних феноменів. Це означає, що соціолог досліджує життєві стратегії як спосіб організації життєдіяльності особистості (соціальної групи), в якому одночасно виявляються і її соціальні орієнтації (прагнення до досягнення бажаного соціального стану, в тому числі завдяки включенню в ті чи інші соціальні групи), і культурні переваги (прийняття певних культурних зразків, суспільних ідеалів), і особистісні цінності. Таким чином, життєва стратегія – це своєрідна соціальна, культурна і особистісна проекція індивіда на своє власне майбутнє.

Формування життєвої стратегії відбувається завдяки механізмам ідентифікації. Це неймовірно складний, поліструктурний процес, в ході якого здійснюється «розпізнавання» індивідом власних стратегічних орієнтирів, в тому числі цінностей і ціннісних орієнтацій.

Найважливішою передумовою актуалізації життєвої стратегії є наявність у особи (або соціальної групи) ресурсів, необхідних для її реалізації, в тому числі і перш за все адекватної системи потреб і цінностей, які забезпечують можливість тих чи інших альтернатив вибору.

З огляду на зазначене вище, в контексті нашого емпіричного дослідження, результати якого знаходяться в центрі уваги даної статті, ми приділили особливу увагу таким елементам життєвих стратегій опитаних нами підлітків, як їхні ціннісні орієнтації та плани після закінчення школи, в тому числі освітні.

Зазначимо, що емпіричною базою цієї публікації є матеріали міжнародного соціологічного дослідження «Молодь на пограниччях Центральної та Східної Європи», координаторами якого в Україні були автори цієї статті. Дослідження, про яке йдеться, є другим етапом реалізації міжнародного соціологічного проекту, здійсненого серед учнів шкіл пограничних регіонів країн Центральної та Східної Європи (перший етап був проведений у 2013 р. серед молоді українсько-польського пограниччя міст Дрогобича та Перемишля). Опитування в межах другого етапу проводилося в травні-червні 2015 р. методом анкетування серед учнів випускних класів міських та сільських загальноосвітніх шкіл. За основу був взятий інструментарій 2013 року (автор ідеї д-р П. Длугош, Жешувський університет, Польща) і доповнений питаннями, які склали наукові зацікавлення координаторів проекту з Польщі, України та Угорщини. Дослідження було організоване як омнібусне. Вибірка формувалася як районована, квотна з врахуванням типу населеного пункту та типу школи. Обсяг вибірки склав: Харків та Харківська область – 428 осіб, Дрогобич та прилеглі села – 392 осіб, Ужгород та прилеглі села – 400 осіб, Перемишль та прилеглі села – 413 осіб, Жешув та прилеглі села – 294 осіб, Зелена Гура та прилеглі села – 336 осіб, Ніредьгаза (Угорщина) та прилеглі села – 359 осіб. Опитування на відповідних пограниччях проведене соціологами Жешувського та Зеленогурського університетів (Польща), Харківського, Дрогобицького та Ужгородського університетів (Україна), університету Дебрецена (Угорщина). Координатори дослідження: у Харкові – проф. Л. Сокурянська, у Дрогобичі – проф. С. Щудло, в Ужгороді – доц. Н. Варга, у Жешуві – д-р. Х. Котарський, Перемишлі – д-р П. Длугош, у Зеленій Гурі – А. Урбаняк, у Ніредьгазі – д-р К. Ковач.

Перш ніж приступити до аналізу таких елементів життєвих стратегій наших респондентів, як ціннісні орієнтації, підкреслимо, що відповідно до відомої типології цінностей Шелера-Рокича ми будемо розглядати орієнтації опитаних нами школярів на термінальні цінності, тобто на цінності-цілі, і інструментальні цінності (цінності-засоби). При цьому в якості останніх (інструментальних цінностей) ми розглядаємо відповіді школярів на питання про фактори досягнення життєвого успіху.

Отже, проаналізуємо орієнтації на термінальні цінності школярів пограниччя Центральної та Східної Європи (див. табл. 1).

З огляду на дані, представлені в таблиці 1, зазначимо, що детальний порівняльний аналіз орієнтацій на термінальні цінності школярів на пограниччях Центральної та Східної Європи здійснює у своїй статті наш польський колега П. Длугош [10]. Ми ж зосередимо свою увагу на школярах Харківщини та Дрогобиччини. Перш за все підкреслимо, що проведений нами аналіз засвідчив деякі відмінності в аксіодискурсі аналізованих груп школярів. Вони проявляються, з одного боку, в більшій значущості для випускників шкіл Харківщини підприємницьких, самореалізаційних, статусних цінностей. З іншого боку, школярі Дрогобиччини більшою мірою, ніж школярі Харківщини, орієнтовані на реалізацію релігійних заповідей і допомогу іншим людям.

Тим не менш отримані нами дані свідчать про те, що в українському суспільстві (у всякому разі в молодіжному середовищі) немає того категоричного, непереборного ціннісного розлому, про який так говорять деякі вітчизняні та зарубіжні політики.

Порівнюючи ціннісні преференції харківських і дрогобицьких школярів, ми ще раз переконалися в тому, що така цінність, як сім'я, має неминущу значущість, в тому числі на рівні молодіжної свідомості, займаючи першу рангову позицію в ієрархії цінностей шкільної молоді цих двох регіонів.

Аналізуючи ціннісні орієнтації випускників шкіл українського прикордоння, ми виявили, що найнижчу значущість для наших респондентів має така цінність, як можливість мати владу. Хоча серед молоді Харківщини на цю цінність орієнтується вдвічі більше респондентів, ніж серед школярів Дрогобиччини.

Таблиця 1.

Орієнтації школярів пограниччя Центральної та Східної Європи на термінальні цінності (сумарний відсоток респондентів, для яких перелічені цінності є «дуже важливими» і «швидше важливими»)

Цінності	Дрогобич	Харків	Ужгород	Перемишль	Жешув	Зелена Гура	Ніредьгаза
Здобуття вищої освіти	92	94	88	77	60	75	90
Щаслива сім'я	95	96	95	95	96	96	96
Створення власної справи (бізнесу)	65	75	70	37	43	45	51
Задоволення та розваги	70	77	73	56	72	66	95
Розвиток своїх здібностей, самореалізація	94	95	90	93	92	97	96
Спокійне життя, відсутність хвилювань, неприємностей	83	79	86	84	81	84	92
Накопичення багатства та високі доходи	65	79	82	86	87	87	85
Здобуття поваги серед людей	93	87	85	88	91	89	87
Цікава, творча робота	86	87	78	95	97	97	81
Життя згідно релігійних заповідей	76	36	63	66	65	45	29
Особиста свобода, незалежність у судженнях та діях	90	87	86	87	85	90	91
Допомога іншим людям	91	84	85	83	81	83	86
Мати друзів	93	92	90	91	93	93	92
Досягнення високого положення в суспільстві	69	79	76	71	75	76	87
Мати владу	28	45	58	23	24	18	13

Наголосимо, що суттєво актуалізованою цінністю для школярів України є здобуття вищої освіти (ця цінність займає третю рангову позицію в ієрархії ціннісних орієнтацій наших респондентів) (див. рис. 1).

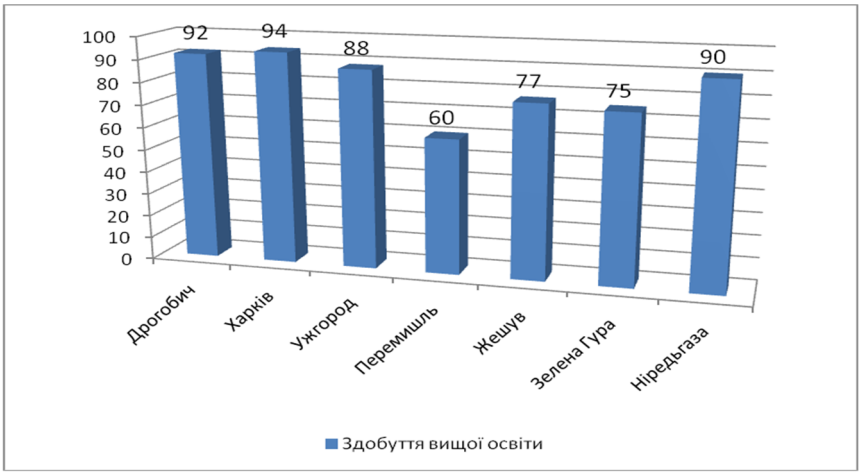

Рисунок 1. **Ціннісна значущість здобуття вищої освіти для молоді пограниччя Центральної та Східної Європи (сумарний відсоток респондентів, для яких отримання вищої освіти є «дуже важливим» та «швидше важливим»)**

Оскільки особливу увагу в нашому дослідженні ми приділяли освітнім стратегіям старшокласників українського пограниччя, підкреслимо, що, на наш погляд, високу значимість вищої освіти для опитаних нами школярів можна пояснювати декількома причинами, пов'язаними перш за все з соціально-економічною та політичною ситуацією в нашій країні. По-перше, тривала економічна криза, що зумовила суттєві зміни на ринку праці, не дозволяє випускникам шкіл та їхнім батькам сподіватися на те, що вони зможуть знайти роботу після закінчення середньої освіти. Звичайно, її досить складно знайти, маючи навіть вищу освіту, проте вступ до ВНЗ на 5-6 років відтерміновує ситуацію працевлаштування.

По-друге, висока значущість освіти зумовлена прагненням абітурієнтів і, головне, їхніх батьків (особливо з низьким освітнім рівнем) підвищити соціальний статус своїх дітей.

По-третє, в умовах ведення в Україні військових дій актуалізувалася значущість такого фактору, як відстрочка від військової служби для студентів ВНЗ.

По-четверте, частина випускників шкіл, щоправда, не дуже велика, усвідомлює, що сучасні роботодавці при прийомі на роботу враховують знання здобувача робочого місця, його професійну компетентність, які перш за все можна отримати у вищій школі.

Ще однією причиною може бути та обставина, що для частини школярів вищу освіту є дійсно термінальної цінністю (самоцінністю чи цінністю-ціллю), завдяки якій вони зможуть самореалізуватися. Не

випадково, така цінність, як розвиток своїх здібностей, самореалізація в ієрархії ціннісних орієнтацій українських школярів займає другу рангову позицію.

А тепер звернемося до аналізу інструментальних цінностей опитаних нами школярів (тобто цінностей-засобів, за допомогою яких, в тому числі, реалізуються термінальні цінності - цінності-цілі). Нагадаємо, що для такого аналізу ми скористалися відповідями наших респондентів про фактори життєвого успіху.

У цьому контексті зауважимо, що українські школярі, висловлюючи своє ставлення до тих чи інших міркувань щодо власного життя, його стратегічного планування, перш за все говорили про своє прагнення до досягнення життєвого успіху. При цьому вони були одностайні в тому, що за умов наполегливої праці, можна досягти всього, чого бажаєш, і впевнені, що не потребують сторонньої допомоги, щоб домогтися успіху.

Аналізуючи ієрархію інструментальних цінностей випускників шкіл, ми знову, як і у випадку з термінальними цінностями, виявили ціннісну єдність українських школярів. Так, в ієрархії їхніх інструментальних цінностей перше місце займає такий чинник життєвого успіху, як високий рівень професійних знань, умінь і навичок, друге – працьовитість, третє – четверте (в Дрогобичі) і третє – шосте (в Харкові) поділили такі цінності, як знання іноземної мови, ініціативність і підприємливість і диплом про вищу освіту. Найнижчі оцінки українських школярів отримали такі чинники життєвого успіху (інструментальні цінності), як знайомства, протекція; зовнішній вигляд, привабливість; матеріальне становище батьків; щасливий випадок, везіння; нарешті, політичні погляди.

Як бачимо, висока значущість вищої освіти для школярів, опитаних в Україні, знайшла своє підтвердження і в їхньому ставленні до інструментальних цінностей, зокрема у високій оцінці професійних знань, умінь і навичок як найважливішого чинника життєвого успіху.

Одним із наших дослідницьких завдань було з'ясування спільного та відмінного у життєвих планах шкільної молоді Центральної та Східної Європи. У таблиці 2 представлено дані щодо планів опитаних нами школярів після завершення середнього начального закладу.

Таблиця 2.

Плани старшокласників пограниччя Центральної та Східної Європи після завершення школи (% до тих, хто відповів)

Плани після завершення школи	Дрогобич	Харків	Ужгород	Перемишль	Жешув	Зелена Гура	Ніредьгаза
Продовжать навчання	74,9	70,3	62,0	48,0	32,5	43,7	63,2
Підуть працювати	2,1	2,7	10,7	14,0	28,3	15,7	10,0
Будуть одночасно працювати та навчатись	19,5	24,6	19,7	27,5	25,4	33,5	20,9
Залишаться вдома	3,3	2,4	4,1	1,3	0	0,4	0,6
Ще не визначились	0,3	0	3,6	9,2	13,4	6,7	5,3

Як бачимо, 70,3% школярів, опитаних на Харківщині, і 74,9% – на Дрогобиччині, після закінчення середньої школи планували продовжити своє навчання; ще 24,6% і 23,5%, відповідно, планували поєднувати навчання з роботою. При цьому до ВНЗ хотіли б вступити 89% випускників шкіл Харківщини і 82% – Дрогобиччини.

Зауважимо, що абсолютна більшість українських школярів хотіли б навчатися в своєму обласному центрі (відповідно, в Харкові та Львові); 6% хлопців, опитаних у Харкові та області, хотіли б навчатися за кордоном. При цьому головними мотивами такого бажання були: хочу побачити світ (46%), за кордоном вище рівень життя (36%), там більше можливостей самореалізовуватися, розвивати свої здібності (36%). Звичайно, такий варіант реалізації життєвих, зокрема освітніх, стратегій шкільної молоді підвищує ризики «витоку мізків», що, безперечно, негативно позначиться на інтелектуальному потенціалі українського суспільства. Проте звинувачувати українську молодь у відсутності патріотизму важко, адже її еміграційні настрої перш за все пов'язані з прагненням підвищити свої шанси самореалізуватися, досягти життєвого успіху.

Тим не менш, оцінюючи свої шанси і шанси своїх батьків у досягненні життєвого успіху, опитані нами школярі вважають, що вони у них вищі. Так, порівнюючи свої шанси на здобуття вищої освіти з шансами своїх батьків, 50% школярів Харківщини визнали їх більш високими, 30% – такими ж, 16% – більш низькими. Українські школярі більш високо оцінюють свої шанси (у порівнянні з батьками) і з таких питань, як можливість отримати цікаву роботу, досягти високого становища в суспільстві, подорожувати. Що стосується створення щасливої сім'ї, то в цьому випадку, як вважає більшість опитаних, шанси у них такі ж, як у батьків.

Оцінюючи свої шанси на реалізацію життєвих (стратегічних) планів, більшість опитаних вважають їх досить великими. Будемо сподіватися, що так і буде, що нове покоління української молоді реалізує свої ціннісні орієнтації, освітні стратегії і доб'ється життєвого успіху.

Література

1. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века [пер. с англ. под ред. Б.Л. Иноземцева] / И. Валлерстайн. – М. : Логос, 2004. – 368 с.
2. Флорида Р. Креативный класс: люди, которые меняют будущее [пер. с англ.] / Ричард Флорида. – М. : Издательский дом «Классика-XXI», 2005. – 421 с.
3. Манхейм К. Диагноз нашего времени [пер. С. Карпушина и др.] / Карл Манхейм. – М. : Юристъ, 1994. – 693 с.
4. Шевандрин Н. И. Социальная психология в образовании / Шевандрин Н. И. Ч. 1. – М. : ВЛАДОС, 1995. – 544 с.
5. Резник Т. Е. Жизненные стратегии личности / Т. Е. Резник, Ю. М. Резник // Социологические исследования. – 1995. – № 12. – С. 100–105.
6. Костюченко Л. Г. Введение в теорию личности: социокультурный подход : Учебное пособие для вузов / Л. Г. Костюченко, Ю. М. Резник. – М. : Независимый институт гражданского общества, 2003. – 272 с.
7. Абульханова-Славская К. А. Стратегии жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
8. Хабермас Ю. О практическом, этическом и моральном употреблении практического разума / Ю. Хабермас // Хабермас Ю. Демократия, разум, нравственность. – М. : Ин-т философии, 1995. – С. 7-33.
9. Головаха Е. И. Жизненная перспектива и ценностные ориентации личности / Головаха Е. И. // Психология личности в трудах отечественных психологов. – СПб. : Питер, 2000. – 476 с.
10. Długosz Piotr. Youth in the Situation of Anomie in the East-Central Europe Borderlands [Електронний ресурс] / Piotr Długosz // Youth in Central and Eastern Europe. Sociological Studies. – 2016. – 2 (6). – S. 11-26. – Режим доступу: http://www.youthjournal.eu/Youth%20Yournal%206-2016-3.pdf